

Відгук
офіційного опонента

доктора історичних наук Володимира Трохимовича Борщевича
на дисертацію Смирнова Андрія Івановича
«Церковно-інституційні трансформації українського православ'я
в роки Другої світової війни»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Історія Української православної церкви періоду Другої світової війни завдяки знаковості й епохальності подій цього часу та їх впливу на подальшу долю українського православ'я ось уже понад сім десятиків літ привертає увагу вітчизняних та зарубіжних науковців. Їх праці за цей час еволюціонували від апологетичних до концептуальних і базованих на першоджерельному матеріалі досліджень. Однак, підсумовуюче слово у змаганні за істину іще не сказано. Тому представлена науковій громадськості дисертація Андрія Смирнова це і нова спроба зрозуміти особливості церковного життя в Україні в роки війни, й іще одне підтвердження важливості тих подій.

Історія Української православної церкви періоду Другої світової війни має також геополітичний вимір і значення, оскільки російські історики на прикладі оформлення і діяльності Автономної православної церкви в Україні в роки німецької окупації висновують один із аргументів на підтвердження права Московської патріархії поширювати юрисдикцію на цю територію. Мовляв, навіть у воєнні роки православні українці зберігали вірність Російській церкві-матері.

Отже, в дисертації А. Смирнов запропонував свій погляд на процеси творення організаційних структур Церкви та їх зміну під впливом різних чинників.

Робота здобувача має чотири основних розділи. У першому він дає фахову характеристику стану розробки проблеми. А. Смирнов поділяє наявну

історіографію питання на українське та закордонне історіописання. Представниками «сучасної української історіографії» справедливо названо Ю. Волошина, В. Гордієнка, О. Лисенка, В. Пашенка та інших. Ці науковці були першими в незалежній Україні, хто взявся досліджувати долю Української православної церкви в роки війни. Вони ж запропонували концептуальні підходи до вивчення питання.

Аналіз «закордонної історіографії» розпочато з характеристики наукового доробку І. Власовського. Автор критично оцінює внесок професора, назвавши його «Нарис історії...» «популярним, узагальнюючим підручником», а другу книгу четвертого тому – «мемуаристичною історією УАПЦ».

Серед інших дослідників української діаспори здобувач виокремлює А. Дублянського, науковий тандем С. Савчук - Ю. Мулик-Луцик, В. Косика, о. Т. Міненка, О. Хомчук та М. Денисенка. Польська історіографія питання обмежена короткою характеристикою праць М. Бендзи, А. Міроновича, К. Урбана, Я. Шилінга.

Чисельнішою є когорта російських дослідників, котрі розглядали Українську православну церкву періоду війни в контексті сталінської церковної політики, з абсолютним ігноруванням її права на автокефалію. В. Ципін, С. Ранєвський, В. Петрушко, Феодосій (Процюк), М. Шкаровський, А. Вишиванюк, В. Підгайко – це своєрідне обличчя сучасної російської історіографії питання.

Серед західних дослідників історії Церкви періоду війни названо Д. Армстронга, Г. Файрсайда, В. Флетчера, Ф. Гаєра, К. Беркгофа.

Джерельна база дисертації А. Смирнова досить презентативна. Здобувач опрацював відповідні колекції документів у Варшаві, Баун-Бруці, Едмонтоні. Важливими також стали збірки матеріалів колишнього КГБ та Райскомісаріату Україна, що зберігаються в центральних українських архівах у Києві. Органічно доповнюють джерельну базу опубліковані документи і матеріали, тогочасна періодика, спогади безпосередніх учасників подій.

Другий розділ наукової роботи здобувача присвячений характеристиці українського національно-церковного руху в Генеральній Губернії впродовж 1939-1944 рр. Автор, передовсім, звертає увагу на особливості реорганізації Православної церкви та висвяту єпископів-українців, як кульмінаційний момент змін. На основі маловідомих документів і матеріалів вдається відновити послідовність подій, котрі призвели спочатку до усунення митрополита Діолнісія (Валединського) зі становища глави Церкви до повернення його до справ восени 1940 р.

Окремий підрозділ дисертації містить характеристику розвитку Холмсько-Підляської єпархії після її відновлення і до приходу радянських окупаційних військ. Автор подав чіткий опис змін у літургічній практиці духовенства, мові відправ, адмініструванні єпархіального та парафіяльного рівнів. Слушним є твердження, що Холмщина і Підляшшя в період діяльності владики Іларіона (Огієнка) стали «провідним центром українського національно-церковного руху».

У третьому розділі дисертації А. Смирнов характеризує юрисдикційні зміни на Волині у 1939-1941 рр., інституалізацію Автономної православної церкви в Україні, функціонування Волинської єпархії Автономної церкви під окупацією та розбудову Автономної церкви у 1942-1944 рр. Розділ озаглавлений як «Російська православна церква в Україні напередодні та в роки німецько-радянської війни».

Встановлення церковної юрисдикції Московської патріархії на чолі із місцеблюстителем Сергієм (Страгородським) автор називає юрисдикційною трансформацією. Важливим для осягнення подій церковного життя в перші місяці радянської влади є розуміння церковної політики сталінського режиму, який використовував рештки російського православного єпископату. Усе ж ієрархії Російської православної церкви не вдалося стовідсотково оволодіти ситуацією в Західній Україні, де два єпископи формально залишалися в юрисдикції Автокефальної церкви, встановленої Томосом 1924 р.

Багатим на нові концептуальні підходи, оригінальний фактаж став другим підрозділ третього розділу праці, де розглянуто інституалізацію Автономної православної церкви в контексті ухвал Почаївського собору 1941 р. Здобувачу належить шана за введення в науковий обіг низки постанов першого та другого соборів Автономної церкви в Почаєві. На підставі аналізу подій автор робить обґрунтований висновок, що зв'язок єпископату Автономної церкви з Московською патріархією носив формальний характер.

У третьому підрозділі А. Смирнов також окреслив головні віхи розвитку Волинської єпархії Автономної церкви, котра в роки війни стала найчисельнішою і найбільш організованою порівняно з іншими церковними областями. Структурування Автономної церкви в Райхскомісаріаті Україна загалом стало предметом дослідження в четвертому підрозділі. Використовуючи наявну джерельну базу здобувач спробував відобразити усі труднощі церковного будівництва в центральних, східних і південних регіонах України: призначення єпархіальних архієреїв, вікаріїв та священників; утворення єпархіальних управлінь, благочинь, відновлення чернечого життя та розбудову парафіяльної мережі; взаємовідносини з цивільною та військовою німецькою владою на місцях.

Важливим є дисертації став четвертий розділ, де простежено становлення та діяльність Автокефальної православної церкви. Автор послідовно відтворює картину минулого від моменту створення Адміністрації Автокефальної церкви, розбудови її в Центрі та на Сході України, характеризує розвиток міцерковних відносин і підсумовує діяннями Варшавського с'їбору Автокефальної церкви 1944 р.

У висновках здобувач обґрунтовано стверджує про необхідність переосмислення розвитку Православної церкви в роки Другої світової війни і пропонує своє бачення і трактування подій. Отже, А. Смирнов вважає, що в період Другої світової війни на території Холмщини і Підляшші відбулося українське національно-культурне й духовне відродження, значущою складовою якого став національно-церковний рух за українізацію

Православної церкви. В церковному житті Волині в 1939-1941 рр. радянська влада робила головний акцент на використанні упокореного Московського патріархату для зміни юрисдикційно-канонічного статусу новоприєднаних епархій, що раніше підпорядковувалися митрополиту Діонісію (Валединському). На початку німецької окупації пожвавилася й переформатовалося церковне життя. Німецька політика спрямовувалася на розкол українського православ'я й нейтралізацію національно-церковного руху. Здобувач стверджує, що Почаївський собор ухвалив низку рішень загальноукраїнського значення, які започаткували інституційний розкол у Православній церкві в Україні. Новостворена Автономна церква зберігала формальний юрисдикційний зв'язок із РПЦ.

В умовах німецької окупації Волинь зберегла значний кадровий ресурс, ставши своєрідним церковним П'ємонт у процесі релігійного відродження на Сході. Загалом в Україні у 1943 р. за підрахунками здобувача Автономна церква об'єднувала понад 2500 парафій. Звернуто увагу на те, що відродження церковного життя в роки війни супроводжувалося об'єктивними труднощами. Драматизм ситуації полягав у конфронтації двох юрисдикцій. Здобувач аргументовано стверджує про канонічність єпископату Автокефальної церкви, рукоположеного в 1942 р.

Отже, А. Смирнов представив без сумніву оригінальне дослідження, ґрунтоване на маловідомих та невідомих документах і матеріалах. Однак у плані наукової дискусії хотілося б висловити міркування й побажання, котрі, можливо, сприятимуть подальшому вивченню теми.

Передовсім, вже у змісті роботи постає питання стосовно формулювання п. 2.1 «Реорганізація Православної Церкви та висвята єпископів українців» (С. 17). Наскільки доречно використовувати означення реорганізація, адже церковні структури, що були створені вписувалися в традиційну на той час форму церковного управління. Спонукає також до певних розмірковувань і те наскільки точно відображає описувані в третій частині роботи події назва розділу «Російська Православна Церква в Україні

напередодні та в роки німецько-радянської війни». У 1940 р. у Західній Україні було нав'язано церковну юрисдикцію групи єпископів на чолі із митрополитом Сергієм (Страгородським). Вона представляла один із напрямів в РПЦ. Заголовок четвертого розділу містить формулювання «Українська Автокефальна Православна Церква формації 1942 р.». Автор критично ставиться до концепції трьох відроджень УАПЦ, але мимоволі продовжує її функціонування, правда, у скоригованому варіанті, такими зворотами. Можливо, пора відмовитися від цього неточного означення?

На наш погляд, право на самостійне існування має третій підрозділ четвертого розділу. Він дещо випадає із логіки розділу, адже стосується взаємовідносин Автокефальної та Автономної церков. На 22 сторінці дисертації автор говорить про Почаївський собор серпня-листопада 1941 р. тоді як інші науковці (І. Преловська, В. Підгайко) виділяють Перший і Другий Почаївські собори. На цій же сторінці Адміністрацію Автокефальної церкви названо Адміністрацією Варшавської митрополії. Однак така назва як офіційна ніде не зафіксована.

В історіографічному огляді здобувач випустив із уваги працю І. Власовського, яку він надрукував відразу після війни ([Власовський Іван] Senex. Українська православна церква в часи Другої світової війни: 1939-1945 рр. - Мюнхен, 1946. - 71 с.). У ній описано низку важливих подій, котрі пізніше не увійшли в «Нарис історії Української православної церкви».

А. Смирнов дуже скромно відгукнувся про працю о. Т. Міненка, котра побачила світ у 2000 р. Хоча в ній уперше використано оригінальні джерела із варшавських архівів та документальних збірок української діаспори в США та Канаді. Ці архіви та збірку самого о. Тимофія Міненка пізніше ретельно вивчив здобувач. Зрештою, о. Т. Міненко дав оригінальне трактування подій церковного життя на Холмщині і Підляшші у 1939-1941 рр.

Певний дисонанс є у твердженні автора дисертації, коли він називає працю І. Власовського «мемуаристичною історією УАПЦ» (С. 40), а пізніше спирається на оцінки професора, визнаючи їх слушність.

Поза увагою в історіографічному огляді залишився навчальний посібник з історії Української православної церкви І. Преловської (2007 р.). Незважаючи на призначення праці, у ній подано достатньо якісну характеристику розвитку Української церкви в роки війни. Професорка є укладачем низки збірників документів і мала доступ до архівів зарубіжної україніки.

У тій частині тексту, де здобувач характеризує єпископа Палладія (Ведибіду-Руденка) (с. 114) відчувається необхідність глибшого ознайомлення із міжвоєнним періодом діяльності владики. Там відповідь на низку питань, пов'язаних із мотивацією тих чи інших рішень преосвященного в роки війни. Дещо емоційною видається характеристика досягнень архієпископа Іларіона (Огієнка) (С. 118). Це прочитується і в оцінці конфлікту о. Малюжинського із холмським єпархіальним архієреєм. Ця оцінка спирається лише на думку Іларіона (Огієнка). З іншої сторони глибше розуміння змін у церковному житті Холмщини і Підляшші розглядуваного періоду дав би парафіяльний вимір.

Потребує також кращого обґрунтування теза про те, що більшість єпископату на Волині з початком німецької окупації вирішали залишитися в юрисдикції Московської патріархії (С. 191). Адже участь у роботі Почаївського собору взяло лише чотири єпископи.

Розділ, присвячений Автономній церкві став би іще досконалішим у випадку опрацювання здобувачем кримінальних справ Серафима (Кушнерука), благочинного Дубенської округи, протопресвітера Володимира Ковальського, помічника Заславського благочинного, протоієрея Йоакима Гаюка, архімандрита Мефодія (Сибіковського) та інших. Поза увагою А. Смирнова, очевидно через обмеження, які ми переживаємо через пандемію, залишилися архівні збірки Волинської духовної консисторії Автономної православної церкви в Луцьку, Львові та Рівному.

Усе ж наведені міркування і пропозиції не применшують внеску автора і є швидше виразом наукової дискусії, що покликана осягнути істину.

Отже, представлена дисертація відповідає вимогам, що висуваються до такого роду кваліфікаційних робіт, а її автор Андрій Іванович Смирнов заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

доктор історичних наук
Володимир Трохимович Борщевич,
професор кафедри церковної історії
Рівненської духовної семінарії
Православної Церкви України

Підпис В. Т. Борщевича засвідчую

*ректор Рівненської духовної семінарії
прот. Віталій Лотоцький*